

О. С. Поліщук

Рівненський державний гуманітарний університет

**Семантичні предикати у структурі ономасіологічної парадигми
«людина за ознакою її інтелекту»
(на матеріалі англійської, української, російської і чеської мов)**

Поліщук О. С. Семантичні предикати у структурі ономасіологічної парадигми «людина за ознакою її інтелекту» (на матеріалі англійської, української, російської і чеської мов). Стаття присвячена вивченню семантичної специфіки лексичних і фразеологічних одиниць номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» в англійській, чеській, українській та російській мовах. Проведено аналіз семантичної структури ономасіологічної парадигми. Виділені класи предикатів характеризувального типу, що вказують на ознаку-характеристику (статичного чи динамічного характеру) розумових здібностей людини та їх відсутності. Систематизовано групи номінантів на позначення інтелекту людини відповідно до їх структурних та граматико-функціональних особливостей.

Ключові слова: інтелект, інтелектуальні характеристики, ономасіологічна парадигма, семантичний предикат.

Полищук А. С. Семантические предикаты в структуре ономасиологической парадигмы сферы «человек по признаку его интеллекта» (на материале английского, украинского, русского и чешского языков). Статья посвящена изучению семантической специфики лексических и фразеологических единиц номинативной сферы «человек по признаку его интеллекта» в английском, чешском, украинском и русском языках. Проведен анализ семантической структуры ономасиологической парадигмы. Выделены классы предикатов характеризующего типа, которые указывают на признак-характеристику (статического или динамического характера) умственных способностей человека и их отсутствие. Систематизированы группы номинантов обозначающих интеллект человека в соответствии с их структурными и грамматико-функциональными особенностями.

Ключевые слова: интеллект, интеллектуальные характеристики, ономасиологическая парадигма, семантический предикат.

Polishchuk O. S. Semantic predicates of the semantic structure of onomasiological paradigm "human being on the basis of its intellect" (based on English, Russian, Ukrainian and Czech languages). The article deals with the semantic specific character of lexical and phraseological units which designate intellectual characteristics of a human being in English, Czech, Ukrainian and Russian languages. The main task of this article is analysis and systematization of the semantic structure of onomasiological paradigm "human being on the basis of its intellect" and its semantic and grammatical special features. Suggested approach removes a whole number of questions during semantic analysis and allows conducting full-scale description of any conceptual fragment in any language.

Key words: intellect, onomasiological paradigm, semantic predicate.

В світлі пануючої в сучасному мовознавстві антропоцентричної парадигми, поняття розуму та інтелекту людини є центральними в картині світу будь-якого етносу. Відображення розумових здібностей людини, їх характеристика, опис та особливості функціонування в мові не перестають привертати увагу дослідників. Серед досліджень, присвячених вивченню різних аспектів функціонування номінаційних одиниць інтелектуальної сфери зазначено роботи виконані на матеріалі окремих мов з концептологічного, лінгвокультурологічного та етнолінгвістичного погляду (І. М. Малініна, Ю. О. Письменна, О. Л. Березович, Л. Б. Нікітіна, О. В. Бурусіна та ін.). Щодо зіставного підходу, то тут знаходимо праці виконані на матеріалі російської та іспанської мов (М. А. Соколова), української, російської та англійської мов (Н. Д. Ткаченко), російської і

болгарської (В. В. Глушкова), української, російської та чеської (А. М. Архангельська), російської, англійської та німецької (А. О. Мішин, О. В. Шаміна, А. Л. Кормільцева), російської і китайської (М. Д. Мамедова, Р. І. Головня, Фан Дзин) та ін. Проте, незважаючи на наявність великою кількості досліджень зорієнтованих на вивчення вербального втілення інтелектуальних характеристик людини, у цій царині залишається багато нез'ясованого. Тому аналіз семантичної структури ономасіологічної парадигми «людина за ознакою її інтелекту» видається нам **актуальним**.

Метою даного дослідження є вивчення семантичної структури ономасіологічної парадигми «людина за ознакою її інтелекту» в англійській, українській, російській та чеській мовах. **Завданням** даної роботи є систематизація та структурування системних угруповань номінантів

на позначення інтелектуальних характеристик людини лексичного і фразеологічного рівня відповідно до особливостей їх семантичних моделей. **Об'єктом дослідження** стали лексичні та фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальних характеристик людини, представлені у літературному варіанті кожної із досліджуваних мов як загальнонаціональних. **Предмет дослідження** – семантичні предикати у структурі ономазіологічної парадигми «людина за ознакою її інтелекту». **Матеріал дослідження** склали 275 одиниць англійської мови, 314 української мови, 291 російської мови, 335 чеської мови.

Центральним поняттям дослідження є ономазіологічна парадигма, під якою вслід за М. А. Алексєєнко і А. М. Архангельською [1:175–184; 2:203–214] розглядаємо системно структуровану сукупність різнорівневих мовних одиниць на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик. Відповідно до відібраного нами матеріалу, ономазіологічна парадигма на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик є двовершинною: одну вершину творить опорне значення *розумний*, іншу – *нерозумний (дурень)*.

До складу ономазіологічних парадигм на позначення *людина розумної і нерозумної (дурня)* увійшли різнорівневі мовні одиниці: словотвірні, зокрема й композитні, лексичні одиниці метафоричного типу, фразеологічні одиниці та одиниці порівняльного типу (образні порівняння), що можуть бути кваліфіковані як *семантичні предикати*. Під семантичними предикатами розуміємо те, що висловлюється (стверджується чи заперечується) щодо об'єкта, ядро семантичної конструкції, що виражає позамовну ситуацію, її ядрову семантему [3:392]. У нашому випадку йдеться про предикати характеризувального типу, що вказують на ознаку-характеристику (статичного чи динамічного характеру) розумових здібностей людини та їх відсутності. Семантичні предикати, своєю чергою, розподіляємо на *іменні* та *дієслівні*. Основу опису складають одиниці з інтенсифікувально-кваліфікативною функцією, що виступають у спільному семантичному статусі оцінного позначення людини за ознакою її позитивних і негативних інтелектуальних характеристик.

Ономазіологічна парадигма «людина розумна – людина нерозумна» є складним утворенням. Її формують складні конструкції, які ми умовно називаємо іменними та дієслівними предикатами.

Групу іменних предикатів складають такі семантичні моделі:

Семантична модель «**X є хто**»: **англ.** *a mine of information, nobody's fool, clever boots, clever stick, pointy-head, blooming fool, bonehead, half of one's nut, poor fish*, **укр.** *розумака, макітра розуму, голова з вухами, нездара, сіряк, баран, турок,*

тумак, **рос.** *кладезь ума (мудрости), ума палата, феномен, баранья голова, дубина стоеросовая, дурак дураком, осел на двух копытах*, **чес.** *bystrý rozum, dobrá hlava, božidárek, korunovaný osel, kynutý knedlík, osel oslovatý* і т. ін. Такі одиниці виступають у предикативній характеризувальній функції «суб'єкт є хто» → є розумний (нерозумний (дурень)). Лексичну базу предикатів цього типу складають одиниці, що мають у своїй семантиці стосунок до інтелекту (його наявності чи відсутності). За морфологічною структурою тут можна виокремити такі загальні для досліджуваних мов типи:

Субстантивний: **англ.** *wiseneimer, slow-coach, bonehead, fly, egghead*, **укр.** *голова, тмяма, вундеркінд, вахлай, дурнило, охрім, лобур, лоботряс*, **рос.** *баушка, дарование, самородок, титан, балбес, бревно, дебил*, **чес.** *rozumec, štir, velbloud, tatar, senožrout, makovec, kůň, hotentot*. Серед таких одиниць маємо одиниці неідіоматичного типу (необразні) **англ.** *wiseneimer, ignorant*, **укр.** *інтелектуаліст, мудрий, тямуха, дурник*, **рос.** *умник, дуралей, глупец*, **чес.** *hloubavec, chytrouš, blboun, hlupec*) та ідіоматичного типу - асоціативно образні та емоційно образні) однослівні ідіоматичні одиниці (**англ.** *fly, egghead*, **укр.** *майстер, бовдур, вахлак, турок*, **рос.** *талант, философ, лапотник, фалалей*, **чес.** *pranostika, přemysl, balík, karoun, křen*). Під ідіоматичністю розуміємо властивість одиниць мови (слів, словосполучень, речень), що полягає у нерозкладності їх значень на значення одиниць, виокремлюваних у їхній формальній будові. У праці термін *ідіоматичність* приймаємо у розширеному розумінні, залучаючи до ідіом усі види вторинних експресивних номінантів незалежно від їх структури і типу номінації. Поява таких одиниць зумовлена номінаційною потребою дати конкретну образно-емоційну оцінку предметам і явищам, які вже мають вербальну форму вираження. Йдеться про однослівні ідіоматичні одиниці, фразеологічні одиниці, стійкі образні порівняння. У наступних групах номінантів маємо переважно одиниці кількаслівні та ідіоматичні.

Ад'єктивно-субстантивний: **англ.** *the admirable Crichton, old soldier, clever Dick, clever boots, natural fool, a wooden head, a simple Simon, poor fish*, **укр.** *сива борода, золотий лоб, осляче вухо, мідне чоло*, **рос.** *золотая голова, голова ежовая, узкий лоб, толоконный лоб*, **чес.** *bystrá hlava, druhý Šalamoun, boží dřevó, hloupý Honza, jelito kroupový*.

У функції ад'єктива у таких випадках можуть виступати дієприкметники та ад'єктивізовані дієприкметники (**англ.** *moon struck, touched in the head, lost of wits, thinking mug, stark raving mad*, **укр.** *ходячий словник, метикована голова, стовп неотесаний*, **рос.** *ходячая энциклопедия, болван стоеросовый, нетый дурак*, **чес.** *chodící slovník,*

hlava otevřena, učiněný mudrc, učiněné hovado, korunovaný osel.

Субстантивно-субстантивний: **англ.** *Jack of Bedlam, cousin Betsy, Tom fool, a man of Gotham, dumb Dora's brother, a brain box*, **укр.** *макімпа розуму, ума палата*, **рос.** *бездна мудрости, Иванушка-дурачок*, **чес.** *Děd Vševěd, studnice toudrosti, nádoba (vši) hlouposti, pytlík hlouposti*. В українській та російській мовах у межах цього типу маємо також конструкції «щось з чимось (невластивим, нецінним з погляду інтелекту)» у вигляді субстантива у називному відмінку + прийменник + субстантив у орудному: **укр.** *торба з дустом, лантух з соломою, голова з вухами*, **рос.** *голова с ушами*.

Семантична модель «X є який». У межах цієї моделі виокремлюємо два типи номінантів.

Власне атрибутивний: **англ.** *dry behind the ears, dead above the ears (dead from the neck up), soft in the brain (head)*, **укр.** *розумом високий, на розум кволий (бідний, небагатий), нетямущий, пришепкуватий, лобом неширокий*, **рос.** *с головой, без головы, с царем в голове, семи пядей во лбу, дубинноголовый, юродивый, из-за угла мешком ударенный, богом убитый, поврежденный в уме*, **чес.** *rozitět chudý*. У наведених випадках конструкції є еквівалентами прикметників і як семантичні предикати виконують функцію якісної характеристики об'єкта. До їх складу залучені як однослівні, так і кількаслівні назви людини за інтелектуальною ознакою. Поширеними є одиниці, що складаються з прикметника й іменника з послабленим значенням, у яких основне змістове навантаження припадає на прикметник — основний виразник аксіологічної оцінки.

Компаративний тип найменувань людини за інтелектуальною характеристикою базується головним чином асоціативно-образних, приписуваних об'єкту ознаках: **англ.** *as wise as an old crow, as wise as an owl, as sly as fox, silly as wheel, nutty as a fruitcake, mad as a March hare*, **укр.** *розумний як змія, дурний як ступа, дурний як (соснови) пень (як довбня, як колода, як кіл у плоті, як чіп, як цип, як сак, як ступа, як путо)*, **рос.** *умен (хитер) как дьявол (панский черт), глуп как пень в поле, туп как пустая бочка, глуп (туп) как дубина (бревно, пень), умный как утка*, **чес.** *chytrý jako stado opic, chytrý (mazaný) jako žid, hloupý (blbej, pitomý) jako dlabaný nesku, blbý (hloupý) jako mladá vrána, hloupý jako motýka*. Значно рідше такі ознаки виявляються асоціативними, такими, що мають об'єктивні підстави для порівняння: **англ.** *as wise as Solomon*, **укр.** *мудрий як Соломон*, **рос.** *мудр как Соломон*, **чес.** *toudrý jako Šalamoun (Metuzalém), chytrý jako advokát*. У формальній структурі таких одиниць простежуємо складники: *назва інтелектуальної ознаки-характеристики* + *компаратор* як (**англ.** *as*, **рос.** *как*, **чес.** *jak(o)*) + *образний чи образно-асоціативний інтенсифікатор названої інтелектуальної ознаки*. Останній виконує

роль еталона порівняння, є образною формою вираження властивостей людини та ставлення до неї через певну реалію, значущу з погляду повсякденного мовно-культурного досвіду [5:18]. У цих образах-еталонах, за К. І. Мізіним, відбувається і втілення, й актуалізація цих ознак [4:239]. У окремих мовах (українській та чеській) у подібній функції виступає підсилювальна частка *аж* (**чес.** *až*) та допустова *хоч*: **укр.** *дурний аж страшно, дурний аж світиться, дурний хоч об дорогу вдар*, **чес.** *blbej až to bolí, blbej až to bučí, blbej až to mlátí dveřta*, проте праву частину порівняння формує не образ-еталон, а дія чи ознака дії (*страшно, світиться, болить, мукає, гримає* *дверима*), каузована «силою» ознаки-характеристики.

Групи дієслівних предикатів формують дві семантичні моделі. Їх складають одиниці типу:

«X за відношенням до дії». Сюди належать одиниці, що містять модальні дієслова, які, своєю чергою, виражають не дію або стан, а лише відношення особи за ознакою її інтелектуальних до певної дії або стану. Тут виокремлюємо кілька підгруп:

- *мати/не мати (втратити) щось, що асоціативно чи образно пов'язується в мовнокультурній свідомості з розумовими здібностями чи їх відсутністю:* **англ.** *to have (something) at one's fingertips (fonger-tips), to have a good head for something, to have old head on a young shoulders, to have one's head screwed on right (the right way), have rocks in one's head, to have bats in one's (the) belfry, to have a cog (screw, slate, tile) loose, have nothing between ears, not to have an ounce of sense*, **укр.** *має смалець під чубом, не має клепки (кебету) в голові, не має гаразду в голові*, **рос.** *иметь дупло в голове*, **чес.** *mít všech pět pohromadě, mít to v hlavě v pořádku, mít moc rozumu, nemít kouska filipa*;

- *мати щось, але в недостатній/надмірній кількості:* **англ.** *to be a button short, a snawich (two sandwiches) short of picnic, a brick short of a load*, **укр.** *не всі вдома, тринадцята клепка вискочила*, **рос.** *мозгов (шарики) не хватает, не все дома*, **чес.** *mít o kolečko víc, nemít všech pět pohromadě*;

- *знати/думати, що знає щось:* **англ.** *to know a thing or two, to know how many beans make five, know your onions, know what's what*, **укр.** [думав, що] *всі розуми поїв* *ірон.*, [думав, що] *взяв Бога за бороду* *ірон.*, **рос.** [думает, что] *знает все премудрости света* *ірон.*, [думает, что] *семи пядей во лбу* *ірон.*, **чес.** [myslí si, že] *sežral Šalamounovo hovno* *ірон.*;

- *могти/не могли (бути спроможним/не бути спроможним) виконати щось:* **англ.** *to be able to tell (on can tell) cheese from chalk, can't see a hole in a ladder, can't find one's butt with both hands in broad daylight*, **укр.** *розуму до купи не збере*, **рос.** *до пяти не сосчитает, на лету схватывает*, **чес.** *nebýt schopen říct kloudné slovo*.

Наступна семантична модель зорієнтована на активну чи пасивну дію, пов'язану у свідомості

носіїв мови з наявністю чи відсутністю розумових здібностей. Тут маємо дві групи одиниць

«Х що робить» (активна дія). У цій групі номінантів активна дія номіната (розумного чи нерозумного (дурня)) у різний спосіб (через асоціацію чи образну асоціацію) корелює із процесом мислення, інтелектуальним станом тощо:

англ. *not playing with a full deck, to stick in the mud, to step off the plank*, **укр.** *тільки трохи зорі з неба не знімає*, **рос.** *хватает с неба звезды, порохо не выдумает, шевелит мозгами*, **чес.** *blbne na kvadrát, poradí se s filipem, myslí kolenem (prdeli), spadl s jahody naznak, nejí chytrost velkou lžící, vidí dál než na špičku nosu, šlape si na rozum, bučí blbostí*.

В окрему групу можемо виділити ті одиниці, що пов'язані із втратою з різних причин розумових здібностей, що були у людини наявними: **англ.** *to be in one's dotage, off your trolley, lost of wits*, **укр.** *розгубив ролики, розгубив розум (тям)*, *з глузду з'їхав*, **рос.** *выжить из ума, впасть в детство (маразм), повреждаться умом*, **чес.** *přijít o rozum, ztrácet rozum, pomátnout se na rozumu*.

Інша група одиниць **«що відбувається з Х» (пасивна дія)** вербально презентує дію (особову й безособову), реалізовану над номінатом, яка каузує наявність чи відсутність розумових здібностей та поведінку розумної чи нерозумної людини (дурня): **англ.** *someone's brains needs washing*, **укр.** *кленки розсохлися у кого, дурний ніп хрестив кого, бог розумом зобидив кого, бог розум послав кому*, **рос.** *мозги ушли у кого, голова (черепушка) варит у кого, доходит на третий день до кого, мама в детстве уронила кого, на свалке нашли кого*, **чес.** *Rápnůh rozumu ne dal кому*.

Таким чином, семантичні предикати реалізують у різний спосіб аксіологічну оцінку-характеристику *він є розумний* чи *він є нерозумний*. Іменні предикати позначають якісну позитивну чи негативну ознаку-характеристику об'єкта-номіната і виражаються субстантивами чи ад'єктивами, у значенні яких має місце об'єктивна чи суб'єктивна характеристика розумових здібностей чи їх відсутності. Дієслівні предикати атрибутують ознаку-характеристику через дію чи відношення до дії, пов'язані асоціативно чи образно-асоціативно з процесом мислення, інтелектуальним станом, втратою розумових здібностей чи поведінкою людини розумної або нерозумної (дурня). Людина за ознакою її інтелектуальних характеристик виявляється у такий спосіб залученою до світу реальних та ірреальних антропних та неантропних об'єктів, явищ і дій, що характеризують розумові здібності та їх відсутність. Урахування специфіки всіх складників ОП дає змогу комплексно простежити вектори та шляхи вербального втілення ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» у мовах, що вивчаються. У подальшій перспективі запропонована модель семантичного аналізу, спрямована на вивчення ономасіологічної парадигми як динамічної системної єдності номінаційного простору, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі та часі, може бути використана для дослідження вербалізації будь-якого понятійного фрагмента дійсності як у одномовному, так і в міжмовному планах.

Література

1. Алексеенко М. А. Полиноминантность как ономасиологическая категория текста / М. А. Алексеенко // *Słowo-Tekst. Czas II. – Szczecin : WNUS, 1997. – S. 175–184.*
2. Архангельська А. Чоловік у слов'янських мовах : монографія / А. Архангельська. – Рівне : РІС КСУ, 2007. – 447 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
4. Мізін К. І. Порівняння у фразеології / К. І. Мізін. – Вінниця : Нова книга, 2009. – 240 с.
5. Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. фак. вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.